

Holger Weiss

Stockholm — Hamburg — Köpenhamn: Nordeuropeiska noder i Kominterns globala kommunikationsnätverk, 1920-1933

Artikeln publicerades ursprungligen i *Historisk Tidskrift för Finland* 2-2009. Här återgiven med författarens (och tidskriftens) tillåtelse.

* * *

Hitlers och nazisternas maktövertagande i Tyskland i januari 1933 kom ingalunda som en kalldusch för samtiden, allra minst för Tredje eller Kommunistiska internationalen (Komintern). Redan året innan hade de kommunistiska analytikerna i Moskva och Berlin förutspått att nazisterna skulle kunna ta hem spelet i Tyskland. För att tillmötesgå denna eventualitet hade en rad evakueringsplaner för centrala kommunistiska enheter utarbetats: om skräckscenariot — mot förmodan, hoppades man — verkligen inträffade, skulle enheterna snabbt avvecklas och deras arkiv och material smugglas ut ur Tyskland så att verksamheten kunde etableras på ny ort under mer gästvänliga omständigheter. Det fanns dock flera krus i planen: vem skulle handha operationen och var kunde verksamheten etableras?

Nödvändigheten av en evakueringsplan för den kommunistiska verksamheten i Tyskland var uppenbar i och med att centrala enheter i Kominterns apparat hade sina sekretariat i landet. Tyskland var inte bara en betydelsefull länk för Komintern och dess förbindelseorgan OMS¹, utan landet innehade en viktig plats i Sovjetunionens internationella verksamhet. Tysklands centrala position för både Komintern och Sovjetunionen bestod i att landet till skillnad från Storbritannien eller Frankrike inte bara hade en neutral inställning till Sovjetunionen utan att landets kommunistiska parti, KIM, kunde verka relativt fritt. Ur Kremls synvinkel framstod Storbritannien och Frankrike däremot som hotfulla: den politiska ledningen i bägge staterna oscillerade länge mellan öppen antibolsjevism och aversion mot den sovjetiska staten. Visserligen slog framför allt Storbritanniens politiska ledning tidvis in på en mer försonlig ton gentemot makthavarna i Moskva, utan att dock lyckas skapa ett ömsesidigt förtroende mellan staterna. Ett förestående ”imperialistiskt överfall”, där västmakterna konspirerade mot proletariats väld i öster sågs av makthavarna i Kreml, inte minst Stalin, som ett realistiskt hot. Föga överraskande var misstänksamheten ömsesidig: de västeuropeiska stormakterna såg med mycket oblida ögon på både Sovjetunionens och Kominterns antiimperialistiska och antikolonialistiska retorik. Ur deras synvinkel sysselsatte sig kommunisterna, både i Moskva och hemma, med subversiv verksamhet som hotade att underminera den rådande samhälls- och världsordningen.²

¹ Ordet *Mezjdunarodnych Svjazej* eller Avdelningen för internationella förbindelser. Den leddes huvudsakligen av Josif (Osip) Pjatnitskij (1882-1939). Det låg länge ett skimmer av hemlighet och ovetskap över OMS verksamhet. Genom öppningen av Kominternarkivet i Moskva har en rad studier om organisationen sett dagens ljus, den senaste av dem ingår i den mycket omfattande och gedigna undersökningen av Moskvas hemliga kommunikationsnätverk under Stalins tid av Niels Erik Rosenfeldt, *The "Special" World: Stalin's Power Apparatus and the Soviet System's Secret Structures of Communication* 1-2 (Copenhagen 2009), särskilt del 2, s. 220-255. Se även Niels Erik Rosenfeldt, *Stalin's Secret Chancellery and the Comintern: Evidence about the Organizational Patterns* (Copenhagen 1991), Peter Huber, 'The Cadre Department, the OMS and the 'Dimitrov' and 'Manuilsky' Secretariats during the phase of the Terror', Mikhail Narinsky and Jürgen Rojahn (eds.), *Center and Periphery the History of the Comintern in the Lights of New Documents* (Amsterdam 1996), s. 122-152, samt Peter Huber, 'Structure of the Moscow Apparatus of the Comintern and Decision-making', Tim Rees and Andrew Thorpe (eds.), *International Communism and the Communist International 1919-1943*, (Manchester/New York 1998), s. 41-66.

² En bra översikt över förhållandet mellan Sovjetrysslands diplomatiska strävanden och de brittiska och franska positionerna gentemot landet ger Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-*

Västmakternas nästan maniska oro över kommunisternas internationella subversiva verksamhet under mellankrigstiden var ingalunda obefogad. Brittiskt och franskt kontrapionage och bägge ländernas säkerhetstjänster hade vid olika tillfällen avslöjat komplotter och sammanväringar genom vilka man hade strävat efter att störta koloniala regimer eller så ett världsrevolutionens frö inom arbetarklassen i Västeuropa och i kolonierna. Å andra sidan kunde framför allt inte den brittiska regeringen förbjuda kritisk politisk verksamhet, varken hemma eller i kolonierna — så länge som de inblandade parterna höll sig inom parlamentarismens och lagens ramar. Samhällskritiska rörelser fanns det gott om — både i Europa och (i en mindre omfattning) i kolonierna. Västmakternas trumfkort var att man mer eller mindre suveränt kontrollerade det globala kommunikationsnätverket: posten och telegrafan. Ifall Moskva eller någon annan ville upprätta kontakter med radikala aktörer kunde detta endast ske genom brev eller telegram. Brevsekretessen hade föga betydelse och bröts öppet när det gällde suspekta individer, något som alla inblandade var väl medvetna om. Häri låg framför allt Kominternledningens dilemma: hur kunna kommunicera med kommunistpartiernas ledning? Det gällde alltså för ledarna i Moskva att utveckla ett system som skulle undgå västmakternas argusögon. Systemet kunde endast i yttersta nödfall använda sig av Sovjetunionens diplomatpost — officiellt gjorde Sovjetledningen sitt yttersta för att framställa den egna staten som väsensskild från Komintern.³ Kvar stod kurirverksamheten: effektiv när den fungerade, men beroende av en fungerande infrastruktur. Det var inom det mycket komplicerade kommandonätverket mellan Kominternledningen i Moskva och de utländska kommunistiska partierna som två orter i Tyskland kom att bli relästationer: Berlin och Hamburg.

Syftet med denna uppsats är att ge en beskrivning av Kominterns hemliga kommunikationsnätverk mellan åren 1920 och 1933. I fokus står nätverkets västliga riktning, d.v.s. förbindelsen mellan Moskva och olika kommunistiska grupperingar i Europa och i den atlantiska världen. Inom detta nätverk kom de kommunistiska cellerna i Berlin och Hamburg att inta centrala positioner. Verksamheten i de olika byråer och enheter som fanns i städerna kan inom Kominterns kommunikationsnätverk liknas med omfördelningsstationens: de var mellanstationer i en kommunikationskedja där ingående och utgående försändelser omfördelades eller omdirigerades. Uppbyggnaden av Kominterns hemliga kurirverksamhet och utvecklingen av Hamburg och Berlin till det västliga kommunikationsnätverkets nav leder spåren till Östersjöregionen. Kurirverksamhetens nordliga dimensioner, som under 1920-talets första hälft hade sina fixpunkter i Reval och Stockholm, utgör uppsatsens första del. I den andra delen flyttas fokus till Hamburg och Kominterns centrala kommunikationsenhet, nämligen de internationella hamnbyråerna och den år 1930 grundade Internationalen för sjöfarare och hamnarbetare eller ISH. Även denna verksamhet kom att ha en nordisk dimension, framför allt efter 1933.

Bristen på tillgängligt källmaterial gör rekonstruktionen av Kominterns hemliga kurirverksamhet till en utmaning för forskaren. Så som Niels Erik Rosenfeldt har konstaterat lämnade verksamheten litet spår efter sig. Avsikten var att skapa ett å ena sidan vattentätt, å andra sidan ytterst fragmenterat system där kontakterna mellan de olika instanserna skulle vara minimala. Vanligtvis användes kurirer, endast undantagsvis användes telefon, post, telegraf eller kamouflerade meddelanden i pressen.⁴ Materialet för denna uppsats kan därför klassificeras som indirekt: det är inte fråga om handlingar som de inblandade lämnade efter sig utan om nedslag i rapporter och texter där verksamheten skymtar fram. Den första delens källmaterial utgörs av handlingar som samlats ihop av det svenska utrikesdepartementets (UD) underrättelseavdelning. Materialet består dels av avskrifter av hemliga rapporter om Komin-

---

1933 (Oxford 2005), s. 533-558.

³ Beslutet om att avskilja Sovjetrysslands officiella förbindelser till broderpartierna i Europa fattades redan år 1921. Se vidare Alexander Watlin, *Die Komintern. Grundung, Programmatik, Akteure* (Berlin 2009).

⁴ Rosenfeldt, *The "Special" World 2*, s. 179.

terns verksamhet som svenska attachéer i utlandet lyckats komma över, dels av tidningsutklipp ur svenska och utländska tidningar. Materialet ger möjlighet till att skissera upp konturerna av Kominterns tidiga internationella nätverk i Östersjöregionen, dock inte mer än så: en mer omfattande beskrivning och analys skulle kräva en djupdykning i Kominternarkivet i Moskva. Den andra delen bygger dels på material från Kominternarkivet⁵, dels på memoarer och nyare forskningslitteratur. Själv kom jag ISH och dess internationella nätverk på spåren genom det s.k. "Negersekretariatet" eller International Trade Union Committee of Negro Workers (ITUCNW) som fanns i samma lokaler som ISH i Hamburg mellan 1930 och 1933. Kom-interns ledning i Moskva uppfattade ITUCNW som en hjälporganisation till ISH, meningen var att afrikanska sjömän skulle engageras som kurirer och kontaktpersoner för ISH och den övriga Kominternapparaten. Glimtar av ISH:s verksamhet skymtar således fram i ITUCNW:s arkivmaterial i Moskva, och tillsammans med den tillgängliga forskningslitteraturen kan konturerna för detta globala nätverk skisseras upp. Vissa rudimentära insikter i ISH:s verksamhet ges i Richard Krebs alias Jan Valtins mycket omtvistade bok *Out of the Night*.⁶ Boken, som publicerades redan år 1941, är en av de tidigaste uppgörelserna av en f.d. kommunist med dennes verksamhet inom Komintern och ISH. Krebs "avslöjanden" ifrågasattes redan av hans samtid eftersom han även var engagerad av den tyska säkerhetstjänsten under andra hälften av 1930-talet; eventuellt verkade han t.o.m. som dubbelagent. Bl.a. avfärdade den danske kommunisten Richard Jensen boken som en skröna och anklagade författaren för att vara en lögnare och nazispion. Ernst von Waldenfels undersökning har dock visat att Krebs redovisning till stora delar håller streck, framför allt vad gäller tiden före år 1933 – och därmed även hans redovisning för ISH:s verksamhetsformer.⁷

Den andra centrala primärkällan för min beskrivning av ISH:s verksamhet och framför allt av hur organisationen lyckades rädda verksamheten efter Hitlers maktövertagande är Hermann Knüfkens (1893-1976) memoarer.⁸ Denne revolutionär, som under 1920-talet även kallades Genosse Pirat, var en annan okänd kommunist och organisatör inom ISH som under 1930-talet bröt med kommunisterna och Komintern och anslöt sig det socialdemokratiska Internationella transportarbetarförbundet. Därefter verkade han bl.a. som brittisk agent under andra världskriget.⁹ Knüfken påbörjade skrivandet av sina memoarer efter kriget men avslutade dem aldrig. Det föreligger endast två texter, en autobiografisk som behandlar tiden mellan 1918 och 1929 och en annan på engelska om tiden då han satt fängslad i Lubjankafängelset mellan 1929 och 1930. Bägge texterna har Andreas Hansen och Dieter Nelles redigerat och utgivit tillsammans med en mycket extensiv dokumentationsdel, mestadels brev av Knüfken och Gestapo-dokument om hans verksamhet, som behandlar tiden mellan 1930 och 1945. Memoarerna, som visserligen har varit kända för en begränsad skara historiker, möjliggör tillsammans med Krebs redogörelse att konturerna av ISH:s verksamhet kan tecknas upp. Båda memoarerna visar med all tydlighet sjömannens centrala roll i Kominterns globala

⁵ Kominternarkivet utgör en del av det Centrala partiarkivet vid Institutet för marxism-leninism, numera Statsarkivet för politisk och socialhistoria eller Rossijskij gosudarstvennyj archiv sotsialno-polititjeskoj istorii (RGASPI).

⁶ Jan Valtin, *Out of the Night* (New York 1941).

⁷ Ernst von Waldenfels, *Der Spion der aus Deutschland kam. Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin 2002). Kritiken mot Waldenfels och hans försök att neutralisera Krebs verksamhet gäller perioden efter 1933, se vidare Dieter Nelles, 'Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin', *Sozial. Geschichte* 18 (2003:3), s. 148-158. von Waldenfels motkritik mot Nelles tidigare svartmålning av Krebs samt hans påstående om att Krebs även skulle ha varit en OMS-kurir, se Ernst von Waldenfels, 'In geheimer Mission', *Freitag — Die Ost-West-Wochenzeitung* 27.12.2002, <http://www.freitag.de/2003/01-02/03012201.php> (19.4.2009).

⁸ Hermann Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad — Stationen eines deutschen revolutionären Matrosen 1917-1930* (Berlin 2003).

⁹ Se vidare Dieter Nelles, "'Proletarische Demokratie und internationale Bruderschaft'" Das abenteuerliche Leben des Hermann Knüfken', *Schwarzer Faden* 67 (1999), s. 57-64, även tillgänglig på <http://www.anarchismus.at/txt5/nellesknuefken.htm> (19.4.2009).

kommunikationsnätverk.¹⁰ En egentlig genomgång av ISH:s verksamhet är dock inte i detta skede möjlig — det blir en uppgift för ett kommande forskningsprojekt.

Scenen: Berlin som världsmetropol, Hamburg som världshamn

Vid den första anblicken ter sig varken Berlin eller Hamburg som ideala relästationer i det kommunistiska nätverket. Tyskland hade förlorat kriget, Weimarrepubliken framstod som en bräcklig konstruktion. Å andra sidan hade båda städerna uppenbara fördelar. Berlin hade sedan slutet av 1800-talet utvecklats till en världsmetropol av första rang. Kriget hade fört en uppsjö av kolonialkritiska världsmedborgare och koloniala undersåtar till staden: indier, kineser, araber. Den tyska krigsledningen hälsade dem välkomna, framför allt de som höjde sina röster mot det brittiska och det franska kolonialväldet. Efter kriget blev de statslösa paria, som med bättre eller sämre framgång försökte överleva den tyska politiska och ekonomiska efterkrigsdepressionen.¹¹ Ur kommunisternas synvinkel var dessa dock potentiella allierade: de kunde omformas till spjutspetsar som skulle föra budskapet om proletariats och de förtryckta massornas revolution till kolonierna.

Det tyska kommunistpartiet, Kommunistische Partei Deutschlands (KPD), grundades i efterdyningarna av kapitulationen och oroligheterna i Tyskland i slutet av 1918 och det misslyckade Spartakusupproret i januari 1919. KPD var det största och mest välorganiserade partiet utanför Sovjetryssland. Till skillnad från det brittiska, som endast hade ett par tusen medlemmar och en marginell position i den brittiska politiken och arbetar- och fackföreningsrörelsen, eller det franska, som ur Moskvas synvinkel var mera svårstyrt, var Kominterns inflytande över KPD och dess ledning dominerande, framför allt efter det misslyckade upprorsförsöket i oktober 1923.¹² Lika betydelsefull ur ett sovjetiskt realpolitiskt perspektiv var dock Tysklands officiella inställning till Sovjetryssland: efter Rapallofördraget år 1922 ifrågasattes aldrig de diplomatiska, politiska och ekonomiska relationerna mellan Sovjetryssland och Tyskland.¹³

Komintern hade grundats år 1919 som ett nav för olika kommunistiska partier med säte i Moskva. Det övergripande målet för organisationen var att befordra den kommunistiska världsrevolutionen, vars slutmål var att underminera det kapitalistiska systemet, ersätta de borgerliga regeringarna med kommunistiska och att införa en kommunistisk världsordning. I princip skulle Komintern framstå som en oavhängig organisation, men den kom de facto att vara underordnad de ryska bolsjevikernas inflytande och kontroll, framför allt efter Stalins slutgiltiga maktövertagande år 1928.¹⁴ Kominterns revolutionära agenda kom dock att vara problematisk ur ett sovjetiskt realpolitiskt perspektiv: Sovjetrysslands strävan att nå internationellt diplomatiskt erkännande rimmade illa med att Komintern gick i bräsch för den internationella antiimperialistiska och antikolonialistiska agitationen¹⁵ Således framhölls från

¹⁰ Dieter Nelles, "Nicht betteln, nicht bitten" Das abenteuerliche Leben des Herman Knüfken', i Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 400.

¹¹ Se vidare bidragen i Ulrich van der Heyden och Joachim Zeller (hrsg.), *Kolonialmetropole Berlin. Eine Spurensuche* (Berlin 2002) samt i samma redaktörers "...Macht und Anteil an der Weltherrschaft" *Berlin und der deutsche Kolonialismus* (Münster 2005).

¹² Om KPD:s misslyckade upprorsförsök och dess följder för partiets verksamhet, se Bernhard H. Bayerlein, *Deutscher Oktober 1923. Ein Revolutionsplan und sein Scheitern* (Berlin 2003). Om dess uppbyggnad och verksamhet i Tyskland, se Klaus-Michael Mallmann, *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt 1996), om dess förhållande till Komintern och partiets bolsjevisering efter 1928, se Bert Hoppe, *In Stalins Gefolgschaft. Studien zur Zeitgeschichte*, Band 74 (München 2007).

¹³ Rapallofördraget och den tysk-sovjetiska diplomatiska korrespondensen finns tillgänglig i Horst Günther Linke (hrsg.), *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945*, Quellen zu den Beziehungen Deutschlands zu seinen Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert, Band 8 (Darmstadt 1998).

¹⁴ Se vidare Kevin McDermott & Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke 1996); Rees & Thorpe (eds.), *International Communism and Valtin, Die Komintern*.

¹⁵ Robert J. C. Young, *Postcolonialism: An Historical Introduction* (Oxford 2001).

officiellt sovjetiskt håll att det inte fanns något samband mellan dessa två och att man inte eftersträvade att blanda sig i andra länders inrikespolitik, vilket bl.a. underströks av den ryska ambassadören i Berlin under ett samtal med den tyske utrikesministern år 1930. Den ryska regeringen, framhävde ambassadören, har ingen avsikt att blanda sig i den tyska inrikespolitiken. Komintern, menade han, var en annan sak och helt väsensskild från Sovjetryssland:

Andererseits existiert in Russland die Komintern, die sich aus Angehörigen der verschiedensten Nationalitäten zusammensetzt. Diese Komintern könne die russische Regierung nicht ausweisen, ebensowenig wie sie den Gewerkschaften internationale Verbindungen ins Ausland nicht untersagen könne. An der Komintern nehme die russische Regierung nicht teil. Die Komintern gewähre sie keine Unterstützung. Der Kampf, den die deutsche Regierung gegen die deutschen Kommunisten führe, sei eine innere deutsche Angelegenheit.¹⁶

Ambassadörens uttalande var dock en sanning med modifikation, vilket man i Västeuropa var mycket väl medveten om. I Storbritannien hade Zinovjevaffären, d.v.s. ett brev från Kominterns ledare Grigorij Zinovjev till det brittiska kommunistpartiets ledning där denne förklarade att kommunisterna skulle stöda den sittande Labourregeringen, förorsakat stora rubriker i tidningspressen år 1924 och lett till att Labourpartiet förlorade valet (brevet visade sig senare vara ett falsifikat).¹⁷ Den brittiska säkerhetstjänsten, som var övertygad om att bolsjevikerna aktivt understödde de nationella kommunistiska partierna, gjorde i maj 1927 en raid mot det sovjetisk-ryska handelsbolaget ARCOS (All Russian Cooperative Society) och den ryska handelsdelegationens kontor i London i hopp om att finna subversivt material och dokumentbelägg för Sovjetunionens direkta inblandning i den brittiska generalstrejken som pågick åren 1926-1927. Visserligen fann man inget direkt komprometterande material, däremot nog dokument som påvisade sovjetiska aspirationer att blanda sig i brittisk inrikespolitik. Som en följd avbröt Storbritannien sina diplomatiska kontakter med Sovjetryssland. De återupptogs först år 1929 då Labour på nytt kom till makten. Samma sommar utförde den tyska och franska säkerhetstjänsten liknande genomsökningar av ryska agenturer i Paris och Berlin.¹⁸ Att handelsdelegationerna och motsvarande sovjetiska agenturer hade etablerats som täckmantel för den sovjetiska säkerhetstjänsten framstår numera som ett faktum.¹⁹

Berlin var Kominterns port västerut. I staden fanns en rad säten för Kominterns underavdelningar såsom Bondeinternationalens (Krestintern), Internationella röda hjälpens och Röda sportinternationalens europeiska byråer, eller huvudkontor och internationella sekretariat för organisationer som hade en nära anknytning till Komintern, såsom Internationella arbetarhjälpens, Antiimperialistiska ligan och Europeiska antifascistiska byrån. Medan de förra öppet deklarerade sin samhörighet med Kominternapparaten, försökte de senare framstå som obundna transnationella "frontorganisationer". Ur Moskvas perspektiv var dessa organisationer centrala redskap och verktyg för att förverkliga de globala ambitioner som både Komintern och Sovjetunionen hyste. Placeringen av dessa organisationers operativa ledning

¹⁶ Anteckning av Curtius om ett samtal under ett möte mellan den ryske ambassadören Krestinskij och den tyska utrikesministern den 16.4.1930, i: *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen*, s. 163-164.

¹⁷ Gil Bennett, *History Notes: Most extraordinary and mysterious business: the Zinoviev Letter of 1924* (London 1999).

¹⁸ Tidigare forskning har ställt sig tveksam till huruvida den brittiska säkerhetstjänsten fann något bevismaterial för sovjetisk inblandning i Storbritannien, se bl.a. H. Flory, 'The Arcos Raid and the Rupture of Anglo-Soviet Relations, 1927', *Journal of Contemporary History* 12 (1977), s. 707-723; Christopher Andrew, 'British Intelligence and the Breach with Russia in 1927', *Historical Journal* 25 (1982:4), s. 957-964. Sedan det brittiska arkivmaterialet blev tillgängligt för forskarna år 2002 har dock denna position visat sig vara felaktig, vilket bl.a. utreds i Jennifer Betteridge, *The Political Purposes of Surveillance: the Rupture of Diplomatic Relations with Russia, May 1927* (<http://www.leeds.ac.uk/history/studentlife/e-journal/Betteridge.pdf>, 19.12.2008). Även Victor Madeira, 'Moscow's Interwar Infiltration of British Intelligence, 1919-1929', *Historical Journal* 46 (2003:4), s. 915-933.

¹⁹ Raymond W Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918-1933* (Westport, CT 1999), s. 78.

utanför Sovjetryssland var en målmedveten satsning: på detta sätt skulle Kominterns och frontorganisationernas verksamhet — om möjligt — ges en mer ”neutral” framtoning och nedtona eller mörklägga Moskvas direkta inblandning i organisationernas verksamhet. Medan dessa organisationer kom att verka öppet var den år 1929 inrättade Västeuropeiska byrån (Westeuropäisches Büro eller WEB) Kominternledningens osynliga arm i Berlin. WEB, som leddes av Georgi Dimitrov, var Kominterns exekutivkommittés (EKKI) monitor som övervakade de västeuropeiska partiernas verksamhet.²⁰

Berlin låg i skärningspunkten mellan öst och väst. Lika mycket som metropolen var Moskvas öppning västerut var den Västeuropas kontinentala port österut.²¹ Härifrån startade järnvägen till Moskva, och i slutet av 1920-talet fanns det redan flygförbindelser mellan städerna. År 1921 inledde det tysksovjetiska flygbolaget Deruluft (Deutsch-russische Luftverkehrs-GmbH) sin verksamhet med flygningar mellan Königsberg och Moskva, år 1926 inleddes reguljära flygförbindelser mellan Berlin och Moskva, och år 1930 inleddes flyglinjen Berlin—Leningrad.²² Men varken järnvägen eller flyget var idealiska: de kunde lätt övervakas av myndigheterna. Dessutom gick järnvägen via Warszawa och den polska regeringen var allt annat än välvilligt inställd till bolsjevikerna vars militära ”korståg” mot landet år 1920 med nöd och näppe hade avväjts.²³ Således var det endast officiella representanter som kunde utnyttja dessa färdmedel. En alternativ förbindelselänk utgjorde handelsfartygen: ombord på dessa kunde blindpassagerare eller subversivt propagandamaterial behändigt slussas förbi överhöghetens vakande öga. Ur Kominterns synvinkel var den stora utmaningen att identifiera potentiella samarbetspartner ombord på fartygen och i hamnarna utanför Sovjetunionen. Det stora kruxet ur kommunisternas synvinkel var att den sovjetiska handelsflottan inte var det idealiska verktyget — dess omfång var under 1920-talet ännu obetydligt, och de sovjetiska handelsskeppen var underställda en rigorös kontroll när de rörde sig på världshaven.

Den sovjetiska utrikeshandeln gick under 1920-talet huvudsakligen via Leningrad. P.g.a. det sovjetiska tonnagets otillräcklighet fördes en stor del av den till Sovjetryssland destinerade frakten med hjälp av chartrade fartyg till Hamburg där frakten lastades om av stuveriföretaget Einheit till sovjetiska skepp, som sedan förde lasten via Östersjökanalen till Leningrad. År 1921 grundades ett tysk-sovjetiskt speditjonsbolag, DERUTRA (Deutsch-russische Transport-Aktiengesellschaft) för att handha den tilltagande varutransporten mellan Tyskland och Sovjetryssland. DERUTRA övergick år 1926 helt i sovjetisk ägo och kom år 1929 att ha filialer i bl.a. Hamburg, Stettin, Bremen, Köln, Königsberg, Prag, Wien, Amsterdam och Rotterdam.²⁴ Via dess tyska delägare, Hapag (HamburgAmerikanische Paketfahr AG), kom bolaget att även bli delaktigt i atlanthandeln och blev år 1924 den främsta skeppsklarerare för AMTORG, det sovjetiska fraktbolaget för Amerikahandeln.²⁵

För att kunna bygga upp ett världsomfattande kurirnätverk var man i Moskva i behov av inflytelserika fackförbund och broderpartier. Framför allt var det hamnarbetar- och stuveri-

²⁰ Se vidare Richard Gyptner, 'Das Westeuropäische Büro der Kommunistischen Internationale (1928-1933). Erinnerungen an Georgi Dimitroff', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 3 (Berlin 1963), s. 481-489.

²¹ Om Berlin som 1920-talets metropol, se Eric D. Weitz, *Weimar Germany: Promise and Tragedy* (Princeton 2007).

²² Matthias Heeke, *Reisen zu den Sowjets. Der ausländische Tourismus in Russland 1921-1941*, Arbeiten zur Geschichte Osteuropas Band 11 (Berlin-Hamburg-Münster 2003), s. 141-142. Deruluft köptes upp av det nygrundade Deutsche Luft Hansa Aktiengesellschaft (från år 1933 Lufthansa) år 1926 och kom fram till bolagets avveckling år 1937 att vara dess dotterbolag.

²³ Se vidare Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland* (New York 1979 med flera nyupplagor, bl.a. 2005) och hans White Eagle, *Red Star: The Polish-Soviet War 1919-1920 and "The Miracle on the Vistula"* (London 1972, senaste och omarbetade 2003).

²⁴ Heeke, *Reisen zu den Sowjets*, s. 31.

²⁵ Katherine A. S. Sibley, *Loans and Legitimacy: The Evolution of Soviet-American Relations, 1919-1933* (Lexington 1996).

fackförbunden samt sjöfartsunionerna som var av central betydelse. Situationen i västvärlden var dock föga hoppningivande. Omkring en tredjedel av världstonnaget var i brittiska och en femtedel i amerikanska händer, men i bägge länderna var kommunisterna svaga och de kommuniststyrda fackförbunden endast marginella. Hamn- och sjöfartsfackförbunden dominerades av den internationella transportarbetarfederationen (ITF), vars sekretariat fanns i Amsterdam och som leddes av Eduard Carl (Edo) Fimmen (1881-1942).²⁶ ITF kontrollerades av socialdemokraterna, vilket uteslöt ett friktionsfritt samarbete mellan Amsterdam och Moskva, framför allt efter att Kominterns Sjätte Världskongress år 1928 hade slagit in på ”klass-mot-klass”-linjen som svartmålade socialdemokraterna som ”socialfascister” och utpekade dem som kommunisternas huvudfiende. Än värre var att Sovjetunionens diplomatiska relationer till både USA och Storbritannien var dåliga och till Frankrike, där det fanns en relativt inflytelserik vänsterradikal parti- och fackföreningsverksamhet, ännu sämre. Kvar stod de tre mellanstora sjöfartsnationerna: Tyskland, Norge och Japan. Japanska skepp kom inte i fråga p.g.a. den japanska regimens extrema fiendlighet gentemot kommunisterna. Följaktligen inriktades Kominterns intresse på den norska och den tyska handelsflottan. För båda länders rederiverksamhet var Hamburgs hamn den centrala knutpunkten, och det var till dess hamnområde som kommunisterna kom att koncentrera sin verksamhet.

Från Reval via Stockholm till Hamburg

Innan Hamburg utvecklades till Kominterns centrala relästation fanns det två andra orter som var framstod som potentiella noder i Tredje internationalens internationella nätverk. Till en början tycks Reval ha figurerat som fixpunkt. Estland hade upplevt en turbulent period i slutet av första världskriget: självständigheten proklamerades i februari 1918 och kort därefter ockuperades landet av Tyskland. Efter det tyska sammanbrottet följde en sovjetrysk invasion, vilken dock avväjdes år 1919. Förhållandena mellan Sovjetryssland och Estland stabiliserades genom fredsfördraget i Dorpat den 2 februari 1920. Det estniska kommunistpartiet (EKP), som hade grundats i november 1920 som ett underjordiskt parti och vars aktiviteter kännetecknades av konspiratorisk och subversiv verksamhet, var starkt påverkat av de ryska bolsjevikerna. Den estniska regeringen uppfattade EKP som Moskvas förlängda arm och stämplade de estniska kommunisterna som bolsjevikernas hantlangare.

Estland hade en gemensam gräns med Ryssland, och städerna Reval (Tallinn) och Narva kom att få en strategisk betydelse för bolsjevikerna i början av 1920-talet. Fastän kommunisternas position i Estland var prekär så hade bolsjevikerna lyckats etablera en diplomatisk och handelspolitisk representation i landets huvudstad till skillnad från i Finland, där all kommunistisk verksamhet var förbjuden.²⁷ Enligt en hemlig rapport från augusti 1921, som sedermera sändes till det svenska utrikesdepartementet, skulle Reval vid denna tidpunkt ha varit bolsjevikernas propagandacentral för Västeuropa. Spindeln i nätet var Maxim Litvinov (1876-1951), som vid denna tidpunkt var bolsjevikernas officiella representant i Reval. Enligt utredningen utgjorde denna position endast en kuliss för hans egentliga verksamhet, nämligen att koordinera den sovjetiska propagandaapparaten i Västeuropa. I Reval fanns (underjordiska) tryckerier och informationsbyråer, vilka producerade propagandamaterial som med hjälp av olika kanaler skulle spridas västerut. Underställda Litvinovs kontroll var cellerna i Riga, Kaunas, Prag, Wien, Rom, Stockholm, Köpenhamn, London och Berlin. Kontakten mellan de olika cellerna upprätthölls genom kurirer — att använda sig av de officiella kanalerna var otänkbart vid denna tidpunkt då bolsjevikerna och kommunisterna överlag uppfattades som

²⁶ Om Fimmen och hans mångskiftande relationer till kommunisterna samt hans verksamhet inom ITF, se Willy Buschak, *Edo Fimmen. Der schöne Traum von Europa und die Globalisierung* (Essen 2002).

²⁷ Se vidare Tauno Saarela, *Suomalaisen kommunismin synty 1918-1923* (Helsinki 1996) och Tauno Saarela, *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923-1930* (Helsinki 2008).

samhällets fiender nummer ett.²⁸

1921 års hemliga dokument ger en god inblick i bolsjevikernas och Kom-interns tidiga nätverk av kurirer och kommunikationskanalernas hierarkiska struktur. Verksamheten leddes från Moskva och koordinerades från Reval. Den centrala relästationen i Centraleuropa var Berlin, där ett fraktbolag hade inrättats enkom för skeppstrafiken mellan Stettin, som var Berlins Östersjöhamn, och Reval. Kontakten mellan Estland och Tyskland var lätt att upprätthålla vid denna tidpunkt då tusentals ryska, tyska och österrikisk-ungerska soldater och krigsfångar repatrierades över Östersjön. En viktig länk i denna verksamhet var Narva, som utgjorde kontaktzonen mellan öst och väst, vid sidan om Stettin och andra hamnar i södra Östersjön.²⁹ Men Narva utgjorde inte bara en ”humanitär bro” i det efterkrigstida Europa. Bland de tiotusentals återvändande soldaterna kunde en och annan kurir lätt försvinna i människovimlet och med honom eller henne en och annan säck med subversivt material. Västmakternas kontrapionage misstänkte — troligtvis med fog — att även Moskvas guld- och penningförsändelser till systerpartierna i Europa dirigerades denna väg.³⁰

Efter att kuriren hade nått Berlin låg vägen öppen till resten av Europa. Västmakterna uppskattade att minst tre kurirer rörde sig varje vecka mellan Berlin och Paris. En annan möjlig utgångspunkt var Prag. Enligt de västliga underrättelsetjänsterna gick en rutt via Leipzig, Stuttgart, Genève, Lyon och vidare till Paris. Denna rutt, som i varje fall tidvis började redan vid den galiciska gränsen³¹ tog ungefär en vecka att avlägga. I södra Europa var Milano knutpunkten under denna tid: därifrån sändes kurirer österut till Zagreb, Belgrad, Sofia och Aten samt västerut till Marseilles, Zürich, Genève, Paris och Madrid.³²

Revallänken kom dock inte att bestå länge. Senast i och med det misslyckade kommunistiska upprorsförsöket i Estland i december 1924 var dess saga all, och Komintern liksom Sovjetunionen måste bygga upp nya förtäckta förbindelselänkar. En av dessa skulle gå via Stockholm, en option som under den förra hälften av 1920-talet måste ha framstått som synnerligen intressant i Moskvas ögon. Till skillnad från den finländska eller estniska regeringen var den svenska inte lika avogt inställd till kommunistpartiets verksamhet, framför allt hade partiet inte olagligförklarats och kunde verka relativt fritt.³³ Sommaren 1919 hade Svenska Socialdemokratiska Vänsterpartiet formellt anslutit sig till Komintern, och efter interna motsättningar hade partiet i mars 1921 ombildats till Sveriges Kommunistiska Parti. Sektion av Kommunistiska Internationalen (SKP/KI). Försättningsvis överskuggades partiets verksamhet av inre spänningar: skulle man välja en väg som ställde de svenska förhållandena i förgrunden eller skulle man underordna sig Kominterns överordnade roll? Schismen, som även genomsytrade de andra nordiska kommunistpartierna liksom även det tyska, kom sedermera att leda

²⁸ (Memorandum) Bolschewistische Propaganda, 1.8.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, augusti—december.

²⁹ Om repatrieringen av krigsfångar i Östersjöområdet i början av 1920-talet, se Martyn Housden, 'When the Baltic Sea was a 'Bridge' for Humanitarian Action: the League of Nations, the Red Cross and the Repatriation of Prisoners of War between Russia and Central Europe, 1920-22', *Journal of Baltic Studies* 38 (2007:1), s. 61-83.

³⁰ (Kopia av lista) Movement of individuals and gold to and from Soviet Russia via Narva, daterat Reval 14.7.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, maj—juli. Om det intrikata ”gränsspelet” och problematiken kring utväxlingen av fångar med en regim som man helst av allt inte vill ha något att göra med har Max Engman skrivit den prisbelönta tungviktaren Raja. *Karjalankannas 1918-1920* (Helsinki 2007), på svenska *Grännsfall. Utväxlingar och gränstrafik på Karelska näset 1918-1920* (Helsingfors/Stockholm 2008).

³¹ Västra Galizien hade år 1918 införlivats i det restaurerade Polen, Östra Galizien utgjorde först en kortvarig självständig stat, Västukrainska nationella republiken, som under det polsk-sovjetiska kriget 1919-1921 temporärt ombildades till Galiziska SSR. Efter kriget införlivades hela området med Polen.

³² Bolschewistische Propaganda, 1.8.1921, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1458, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1921, augusti—december.

³³ Se vidare Aleksander Kan, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914-1920* (Stockholm 2005).

till en splittring av det svenska partiet, där en minoritet under ledning av Zeth Höglund ställde sig utanför Internationalen redan år 1924.³⁴

I Stockholm existerade från april 1919 Skandinaviska Byrån som liksom dess systerorganisationer i Berlin och Amsterdam hade som uppgift att företräda Komintern i Västeuropa.³⁵ Vid denna tidpunkt knöts en rad svenska vänstersocialister till Komintern och fungerade som kurirer och platsfunktionärer. Då den ryska legationens personal, bl.a. diplomaten Vaclav Vorovskij (1871-1923), utvisades i januari 1919 kom partisekreteraren Fredrik Ström att fungera som rysk konsul i Sverige en tid framöver, medan det svenska partiets ordförande fungerade som kurir för att överföra penningssummor från Ryssland till Västeuropa, inklusive de skandinaviska kommunistpartierna. Den sovjetryska finansieringen av den kommunistiska verksamheten i Skandinavien kom att fortsätta under hela 1920-talet.³⁶

Skandinaviska Byrån upplöstes år 1921 och reorganiserades samma år som Kominterns exekutivkommittés (EKKI) Avdelning för internationella förbindelser i Stockholm, eller Stockholmsbyrån. Dess verksamhet var tudelad. Å ena sidan skulle byrån sköta om transaktionerna av det revolutionära kapitalet, å andra sidan organiserade man transporten av illegala människor och agitatorslitteratur från öst till väst. Ett år senare inrättades under byrån Tyska språkgruppen, vars uppgift var att samordna EKKI:s politik i Skandinavien, dock utan några större framgångar. Senhösten 1923 inrättades Skandinaviska federationen som mellaninstans mellan EKKI och de skandinaviska nationella sektionerna och vars ledning placerades i Oslo. Även denna enhet kom att bli kortvarig, främst p.g.a. att den svenska partiledningen motsatte sig en toppstyrning från Moskva. I efterdyningarna av SKP:s splittring avvecklades verksamheten i Stockholm och Oslo, och i stället övertogs de skandinaviska frågorna av EKKI:s Skandinaviska Ländersekreteriat, som verkade i Moskva mellan 1926 och 1936.³⁷

Tryckt i Stockholm, beslagttaget i Afrika

Ur Moskvas synvinkel måste Sverige ha framstått som den idealiska verksamhetsorten i början av 1920-talet. Landets neutralitet gjorde att resenärer med ett svenskt pass eller ett visum utfärdat i Stockholm relativt smärtfritt kunde röra sig både väster- och österut. Det var även relativt enkelt att låta trycka agitators- och propagandamaterial i Sverige och sedan sprida ut det i världen framför näsan på myndigheterna. Den internationella subversiva verksamheten uppdagades dock i slutet av år 1924, då de brittiska myndigheterna beslagtogs kommunistiskt propagandamaterial i samband med ett upprorsförsök i Khartoum i Sudan.³⁸ De brittiska myndigheterna, som sedan den ryska revolutionen varit synnerligen oroliga över att bolsjevikiskt propagandamaterial skulle spridas till kolonierna och uppvigla de koloniala undersåtarna mot den koloniala staten, reagerade promptly.³⁹ I en artikel som publicerades i *The Times* den 13 december 1924 anmärktes det att propagandamaterialet hade tryckts i Sverige⁴⁰,

³⁴ Lars Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati. Den kommunistiska rörelsen i Sverige och Komintern', *CoWoPa — Comintern Working Paper* 2/2005; Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917-1933* (Stockholm 2004).

³⁵ Enligt Björlin (2005) bestod Skandinaviska Byråns ledning till en början av tre svenska vänstersocialister, nämligen Zeta Höglund, Karl Kilbom och Fredrik Ström. Den svenska dominansen utsattes dock för kritik från norsk sida, varefter Kilbom och Ström byttes ut mot det norska kommunistpartiets ledare Kyrre Grepp och den finske kommunisten Yrjö Sirola (med Allan Wallenius som ersättare).

³⁶ Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati'. Om finansieringen av den kommunistiska verksamheten i de nordiska länderna, se M. Thing (red.), *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske komunistpartier 1917-1990* (København 2001).

³⁷ Björlin, 'Mellan bolsjevism och socialdemokrati'.

³⁸ Se vidare Mohammed Nuri Al-Amin, 'Britain, the 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan', *International Journal of African Historical Studies* 19 (1986:2), s. 235-260.

³⁹ Se vidare John Fisher, 'British Responses to Mahdist and Other Unrest in North and West Africa, 1919-1930', *Australian Journal of Politics and History* 52 (2006:3), s. 347-361.

⁴⁰ 'Soviet Propaganda among Blacks', *The Times* 13.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920

vilket ett par dagar senare resulterade i kritiska upprop i en rad svenska tidningar. *Sydsvenska Dagbladet* konstaterade dock att ”våra hemmabolsjeviker ha sig ingenting bekant om propagandan”. Enligt tidningen hade Fredrik Ström förklarat att han inte kände till något beslut av Komintern om denna sak och att han inte heller visste om någon sammanslutning eller verksamhet i Stockholm som skulle stöda den revolutionära propagandan i Egypten (och därmed även i Sudan som officiellt var en del av Egypten).⁴¹ *Östgöta Correspondenten* visste dock bättre, och gav en utförlig redovisning för hur Komintern och Sovjetunionen hade organiserat sin internationella propagandaverksamhet via Stockholm.⁴²

Enligt *Östgöta Correspondenten* var det den ökända italiensk-ryska socialisten Angelica Balabanova som hade varit spindeln i nätet — eller så framställdes hon i varje fall. Tidningen utmålade henne som Sovjets betrodda generalagent, som tog över den hemliga byrå som hade upprättats av Vorovskij under den rysksovjetiska handelsdelegationens beskydd i Stockholm. Denna byrå utmålades som att ha stått i förbindelse med konspirativa grupper i Berlin, Rom och i Sudan. Den av henne organiserade kurirrutten, som gick mellan Moskva via Tammfors, Torneå, Boden och sågverksdistrikten i Norrland vidare till Stockholm, Berlin, München, Trieste, Rom och Egypten, skulle enligt tidningen under 1920-talets tidiga år ha ersatt den mer besvärliga östväst-länken från Moskva via Berlin till Paris och London. Tidningen uppskattade att det Balabanovska nätverket skulle ha varit aktivt redan år 1922 i samband med ett upprorsförsök i Egypten, vilket dock misslyckades. Efter detta misslyckande skulle Balabanova ha återvänt till Moskva, medan hennes underhuggare antingen blivit mördade eller gått under jorden.⁴³

Avslöjanden om ett svenskbaserat bolsjevikiskt internationellt nätverk måste ha kommit som en obehaglig överraskning för de svenska myndigheterna, även om vissa av tidningens konspiratoriska antaganden var ytterst tvivelaktiga. Frågan om huruvida de svenska kommunisterna själva var engagerade i denna verksamhet lämnar rapportören öppen; enligt artikeln var ”hemmabolsjevikerna” egentligen inte misstänkliggjorda, däremot nog allsköns utländskt pack. Om Madame Balabanova verkligen stod bakom denna verksamhet är dock oklart — hon hade brutit med bolsjevikerna år 1922 och lämnat Komintern och Moskva samma år. Förvisso hade hon haft en intim kontakt med de svenska vänstersocialisterna, men denna kontakt gick tillbaka till första världskriget då hon var aktiv inom Zimmerwaldrörelsen år 1915 och bodde i Sverige. Däremot verkar beskrivningen av den hemliga kurirrutten mellan Moskva över Finland och Sverige ned till Central- och Sydeuropa motsvara realiteten.

Knappt ett år senare uppmärksammades de svenska myndigheterna på nytt om den internationella kommunistiska verksamhetens svenska kapitel. Denna gång hade det svenska konsulatet i Kapstaden uppmärksammat Utrikesdepartementet i Stockholm om att de sydafrikanska myndigheterna hade beslagt tagit kommunistiska skrifter⁴⁴ som hade tryckts i Stockholm år 1924 av Tryckeriaktiebolaget Fram.⁴⁵ Fallet var pinsamt, men statsrådet T.

års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli-1924, december.

⁴¹ 'Sovjet trycker negerflygblad i Stockholm', *Sydsvenska dagbladet* 15.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli-1924, december.

⁴² 'Sverige är ett tacksamt transitoland för Sovjetpropagandakonspirationer', *Östgöta Correspondenten* 16.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli-1924, december.

⁴³ 'Sverige är ett tacksamt transitoland för Sovjetpropagandakonspirationer', *Östgöta Correspondenten* 16.12.1924, urklipp i Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1923, juli-1924, december.

⁴⁴ Det handlade å ena sidan om broschyren *Resolutions adopted at the Fourth Congress of the Young Communist International, published by the E.C. of the Y.C.I.*, å andra sidan om pamfletten *From the Third to Fourth, a report on the activities of the Young Communist since the Third World Congress*.

⁴⁵ Skrivelse från Kungl. Svenska Konsulatet, Kapstaden, 14.9.1925 samt tidningsurklipp ur *Natal Mercury*, 30.7.1925, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen:

Nothin på justitiedepartementet kunde endast trösta kollegerna på UD med att ”det torde kunna ifrågasättas, huruvida tryckfrihetsförordningens bestämmelser äro tillämpliga i fråga om publikationer, vilka såsom de båda förevarande varit avsedda för spridning endast i utlandet”.⁴⁶ Att de svenska myndigheterna blivit misstänksamma torde vara ställt utom allt tvivel; att de kom att agera är troligt, men det finns det inga tecken på detta i UD:s arkiv.

Vad som än hände så ebbade den internationella kommunistiska verksamheten i Sverige ut efter år 1924, och Komintern fick se sig omkring efter en ny potentiell relästation. Denna kom att bli Hamburg.

Sjöfararnas internationella brödraskap

År 1924 köpte Albert Walter (1885-1980), ledaren för Internationella hamnbyrå i Hamburg, ett fyravåningshus vid Rothesoodstrasse 8 i Hamburgs hamnområde. Huset kom att bli den fysiska noden i ett världsomfattande kurirnätverk som Walter organiserade under de följande åren. Walter, själv en f.d. sjöman, var vid denna tidpunkt i ledningen för det tyska sjöfacket (Deutscher Schiffahrtsbund, DSB), som år 1922 hade anslutit sig till Profintern.⁴⁷ Av Profinterns ledare, Alexander Losovskij, hade Walter fått i uppdrag att organisera transportarbetarnas och sjöfararnas internationella verksamhet, d.v.s. Internationella propagandakommittén (IPK) Transport och de internationella hamnbyråerna.⁴⁸ I slutet av 1920-talet fanns dylika hamnbyråer förutom i Leningrad⁴⁹ och i Hamburg även i 40 andra hamnstäder, däribland Vladivostok, Köpenhamn, Oslo, Göteborg, Bordeaux, Marseilles, Rotterdam, Antwerpen, New York, Philadelphia, San Francisco och Shanghai.

Kärnan i varje hamnbyrå utgjordes av den internationella sjömansklubben, Interklubb (Interclub).⁵⁰ Bakom dess officiella oskyldiga fasad som en samlingsplats för sjömän under kvällspermission med teater-, film- och andra kulturaktiviteter dolde sig ett utarbetat och effektivt koncept för att sprida kommunistisk propaganda. Redan i slutet av 1920-talet var de västeuropeiska myndigheterna på det klara med vad Interklubbarnas verksamhet gick ut på. Att de var nästen för kommunistisk agitation bland sjömännen och hamnarbetarna stod utom allt tvivel. Dessutom misstänkte myndigheterna att transporten och insmugglingen av förbjuden kommunistisk agitationslitteratur organiserades via dessa klubbar samt att de var depåer för illegal transport över haven för kommunistisk litteratur. Att de därutöver kunde tänkas vara sammanträdeslokaler för subversiva ”propagandakommittéer” betraktade myndigheterna överlag som högst troligt.⁵¹

Albert Walter byggde upp ett världsomfattande system för illegal transport av tryckalster och

---

Sverige och utlandet, 1925-1926.

⁴⁶ Konfidentiellt svar angående kommunistiska publikationer, Justitiedepartementet, 27.10.1925, Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1925-1926.

⁴⁷ Om Profintern eller Röda arbetarinternationalen föreligger numera en gedigen undersökning av Rainer Tosstorff, *Profintern. Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1920-1937* (Padaborn 2004).

⁴⁸ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 210-211.

⁴⁹ Den första Interklubben hade organiserats av en annan tysk kommunist, Hermann Knüfken, i Leningrad år 1923 och dess verksamhet stod som förebild för den i Hamburg. Om denna och dess verksamhet, se Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 213-217, 227, 240, 249, 254, 257.

⁵⁰ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 210-211. Nordeuropeiska noder i Kominterns globala kommunikationsnätverk, 1920-1933.

⁵¹ Internationella kommunistiska hamnbyråer (översättning, daterad 1.11.1928), Riksarkivet, Stockholm, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem HP 1459 32D, Den bolsjevikiska rörelsen: Sverige och utlandet, 1927-1928. Dokumentet är troligtvis en översättning av en tysk polisrapport, 'Internationale kommunistische Hafengebüros', daterad i Berlin 15.10.1927 (finns arkiverad i Bundesarchiv Berlin-Licherfelde under signum R 1507/2035, s. 100-104). I detta dokument framstår dock den kommunistiska karaktären hos hamnbyråerna som mycket påtaglig, bl.a. citeras en lång artikel från den kommunistiska tidningen *Rote Fahne* där hamnbyråernas stora betydelse för den kommunistiska rörelsen prisas. Jag tackar Kasper Braskén för denna uppgift.

propagandaskrifter, valutatransaktioner samt blindpassagerare, såsom kurirer, instruktörer och andra ljusskygga individer. Härvid kom han att utveckla den s.k. Hamburg-metoden. Denna gick ut på att alla fartyg som anlände till Hamburg besöktes av en utvald grupp aktivister som samtalade med sjömännen och gav dem kommunistiska småskrifter och annat agitationsmaterial. Idén var att komma i kontakt med sjömän som var kända bland sina kamrater för att hysa radikala åsikter eller var missnöjda med förhållandena, lönen och disciplinen ombord. Om möjligt skulle kommunistiska celler eller aktionskommittéer grundas ombord på varje fartyg. Deras uppgift var att förbereda kommande strejker. Särskilt pålitliga matrosers utsågs till förbindelsemän och kurirer. Medlemmarna i dessa celler stod i kontakt med Walter och de internationella hamnbyråerna, som på detta sätt kunde utsträcka sina tentakler över de sju världshaven. Informationen om fartygen och deras manskap samt om de kommunistiska cellerna och förtroendemännen ombord på varje fartyg samlades i ett kartotek i centralen i Hamburg. Kartoteket uppdaterades kontinuerligt och kom att bli den centrala databanken i Walters nätverk.⁵²

Walters uppdrag var dock inte bara att organisera de internationella hamnbyråerna och ”Hamburg-metoden”. Han var även en av de centrala personerna i Profinterns försök att nästla in sig i, om inte överta, de nationella hamnarbetar-, stuveri- och sjöfararfacken. Moskvas redskap för denna plan var Internationella propagandakommittén (IPK) Transport, som liksom andra kadergrupper skulle nästla sig in i de olika socialdemokratiskt, västersocialistiskt eller syndikalistiskt styrda fackförbunden. I det stora hela lyckades Walter med sitt företag, med undantag för Edo Fimmens ITF.⁵³

Hamburg-metoden visade sig vara effektiv, och under 1920-talet utnyttjade både Komintern och Profintern detta globala kommunikationsnätverk till fullo.⁵⁴ En av hjärnorna bakom systemet, Hermann Knüfken, ger i sina memoarer följande beskrivning av hur systemet fungerade:

Es gab immer etwas, was nicht für die diplomatischen Postsäcke geeignet war und auch nicht mit der üblichen Post abgehen oder, was wichtiger war, empfangen werden konnte [...] Irgendein Schiff kommt in einem deutschen Hafen an, und deren Vertrauensmann liefert seine Briefe an einem bestimmten Mann ab, der ihn schon erwartet. Die Briefe nach Indien gehen nach ein paar Tagen Aufenthalt weiter mit einem Vertrauensmann auf einem Hansadampfer, der die indischen Häfen anläuft. Post für Nordamerika geht mit einem Hapag oder Lloyd Schiff weiter, und eventuelle Post nach Spanien, Portugal und Nordafrika wird von einem Neptun oder OPDG-Schiff mitgenommen. [...] Mitunter gingen auch Kominternagenten oder andere, die zu irgendeinem Zweck in Moskau gewesen waren, und die aus irgendeinem Grunde nicht mit einem falschen Paß per Flugzeug oder Bahn reisen konnte, mit ganz sicheren Schiffen nach bestimmten Häfen im Ausland ab, wo es keine Kontrolle gab.⁵⁵

De viktigaste cellerna och förtroendemännen fanns ombord på de fartyg som gick i regelbunden trafik över Atlanten och Stilla havet, framför allt från Hamburg, Rotterdam och Le Havre. Fastän det kunde finnas flera förtroendemen ombord på ett och samma fartyg hade varje enskild medlem sin bestämda kontaktperson i anlöpningshamnen till vilken han skulle överföra den hemliga försändelsen.⁵⁶

Kominternapparatens kurirverksamhet genomgick en förändring i slutet av 1920-talet. Kursändringen för de kommunistiska partierna som genomdrevs vid Sjätte världskongressen år 1928 innebar att den tidigare policyn att försöka verka inom etablerade fackförbund

⁵² Erik Nørgaard, *Revolutionen der udeblev. Kominterns virksomhed med Ernst Wollweber og Richard Jensen i forgrunden* (København 1975), s. 74-75.

⁵³ Waldenfels, *Der Spion*, s. 35-36.

⁵⁴ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 212.

⁵⁵ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 211.

⁵⁶ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 260.

övergavs för ”klass-mot-klass”-politiken, vilket innebar att kommunisterna valde att avvisa allt samarbete. Ifall man inte lyckades ta över fackförbunden skulle man grunda egna; de organisationer man kontrollerade skulle rensas ifrån revisionister och ”socialfascister”. Även inom Profintern antyddes en kursändring: i stället för att verka som en radikal opposition inom facken skulle kommunisterna grunda radikala egna fackförbund. I Tyskland resulterade detta i uppkomsten av den revolutionära fackföreningsoppositionen, Revolutionäre Gewerkschaftsopposition (RGO⁵⁷); för de tyska hamn- och sjöarbetarna inrättades Einheitsverband der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer i januari 1931.⁵⁸

Hamburg som Kominterns relästation

För att öka Moskvas kontroll över utvecklingen utanför Sovjetunionen inrättades WEB i Berlin år 1929. Detta föranledde att även den internationella kurirverksamheten skulle omorganiseras, vilket resulterade i att Profintern beslutade att inrätta en ny internationell sammanslutning för sjöfararna och hamnarbetarna under ett möte i Moskva i januari 1930. Officiellt grundades den nya plattformen, som fick namnet Internationale der Seeleute und Hafenarbeiter (ISH), vid en överläggning i Hamburg den 3 oktober 1930. I detta möte deltog 38 representanter från 26 länder i Europa och världen. Liksom tidigare frontorganisationer skulle även ISH framstå som en oberoende aktör som inte styrdes från Moskva varför ISH:s huvudkontor placerades i Hamburg — på Rothesoodstrasse 8 vägg i vägg med Walters byrå. I ledningen för ISH placerades till en början ledaren för de brittiska hamnarbetarna George Hardy; bakom kulisserna höll dock trojkan Albert Walter, Adolf Schelley och Ernst Wollweber i trådarna. Adolf Schelley alias Alfred Bern var ISH:s egentlige ledare, hans hemliga byrå fanns på ett annat ställe i Hamburg. Albert Walter var ISH:s generalsekreterare, medan Ernst Wollweber — officiellt — var ledaren för Einheitsverband sedan 1932 och därefter även medlem av ISH:s exekutiva kommitté. Än viktigare var dock att Wollweber även var ledaren för KPD:s Organisationskommittés och hörde till WEB.⁵⁹

Den nya organisationen avlöste IPK Transport men fortsatte dess verksamhet. Dess huvudsakliga uppgift var vid sidan om att stöda sedvanlig revolutionära och subversiva aktiviteter, såsom strejker och andra protestaktioner, att upprätthålla kommunikationerna och kontaktnätverket mellan centralerna i Berlin och Hamburg och resten av världen. För detta ändamål fick Walter rikliga subsidier från Moskva. Enligt Richard Krebs uppgick ISH:s årliga budget till 52 000 dollar. Av dessa användes 8 000 för att bekosta verksamheten i sekretariatet i Hamburg, resten sändes medelst kurirer utomlands för att bekosta de internationella aktiviteterna. Att använda sig av sedvanliga banktransaktioner eller annan öppen verksamhet var otänkbart, endast om mottagaren fanns i ett neutralt land eller hade tillgång till en neutral organisation behövde Walter inte använda sig av kurirer. I princip var det otänkbart att använda sig av de sovjetiska diplomatiska förbindelserna — under inga omständigheter skulle Komintern-apparatens penningtransaktioner och Sovjetstaten kopplas ihop (även om många borgerliga regeringar och väststaternas säkerhetstjänster med fog misstänkte att Moskva finansierade de

⁵⁷ Röda fackliga oppositionen eller R.f.O

⁵⁸ Rainer Tosstorff, 'Moskau oder Amsterdam? Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1920 bis 1937', UTOPIE kreativ, H. 177/178 (Juli/August 2005), s. 714-715. Om Einheitsverband, se Ludwig Eiber, *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Hansestadt Hamburg in den Jahren 1929 bis 1939. Werftarbeiter, Hafenarbeiter und Seeleute: Konformität, Opposition, Widerstand* (Frankfurt am Main 2000); Hans-Gerd Wendt, *Kurzer historischer Abriss der Entwicklung des "Einheitsverbandes der Seeleute, Hafenarbeiter und Binnenschiffer" unter besonderer Berücksichtigung des Wirkens der Hafenarbeiter und Seeleute in Emden*, <http://www.ubboemmius-gesellschaft.de/seeleute.pdf> (29.12.2008).

⁵⁹ Norgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 63-64, 75, 80; Waldenfels, *Der Spion*, s. 119. Någon egentlig forskning om ISH, dess uppbyggnad och verksamhet föreligger ännu inte. Nørgaards rekonstruktion bygger huvudsakligen på intervjuer med Richard Jensen medan. Waldenfels, som visserligen gjort arkivforskning i Moskva, Berlin och i USA, fokuserar på Richard Krebs. Eibers studie *Arbeiter und Arbeiterbewegung* beskriver visserligen ISH:s verksamhet i Hamburg men endast utifrån tyskt arkivmaterial.

nationella kommunistpartiernas verksamhet).⁶⁰

ISH utvecklades snabbt till en global aktör och utsträckte sina tentakler till 22 länder och 19 kolonier. I samband med dess grundande övertog organisationen Interklubbarna som vid sidan om centralen i Hamburg kom att utgöra naven i nätverket. I Hamburg fanns både dess ledning och dess internationella sekretariat. Dessutom inhyste ISH-byggnaden vid Rothesoodstrasse en rad specialsektioner, såsom ISH:s japanska och kinesiska sektioner, ISH:s Skandinaviska byrå⁶¹ samt det så kallade Negersekretariatet. Den sistnämnda var dock inte en avdelning inom ISH utan en annan Profinternhet, nämligen Internationella fackföreningskommittén för negetrarbetare (International Trade Union Committee of Negro Workers, ITUCNW).⁶²

Hamburg-metoden skulle fortsättningsvis utgöra ryggraden i aktiverandet av sjömännen för Kominterns och världsrevolutionens sak. Om IPK Transport huvudsakligen hade inriktat sig på sjömän ombord på tyska fartyg kom ISH att utvidga sitt aktionsområde till att gälla alla nationaliteter bland sjömännen. För att uppnå detta var samarbetet med Negerbyrån av central betydelse, tidigare försök att utföra Agitprop-verksamhet bland svarta sjömän hade inte gett några nämnvärda resultat. För ITUCNW var samarbetet med ISH å andra sidan mer än välkommet: spridningen av dess propagandaskrifter till kolonierna i Västindien och Afrika var endast möjligt via ISH-nätverket. Negerbyrån uppmanades därför till ett intimt samarbete med ISH:

The contacts already made and developed in the future among the Negro seamen should be approached mainly from the viewpoint of their in their home ports (in connection with the I.S.H.). They should be given concrete directives as to how to organize the marine workers and to carry on work to mobilize the workers for struggle around day to day demands. In order to do this effectively the closest relationship must be established between the Hamburg Committee [d.v.s. Negerbyrån] and the ISH and its section. Special appeals and leaflets [sic] dealing specifically with the problem of the Negro seamen must be worked out jointly by the Negro Committee and the ISH and given wide distribution through the Port Clubs. It is necessary to state that the Hamburg Committee must in no way attempt to isolate the Negro seamen and dockers from the revolutionary organisations of the ISH.⁶³

Att samarbetet mellan Negerbyrån och ISH inte alltid förlöpte friktionsfritt framgår av brevväxlingen mellan James W. Ford, en afroamerikansk fackföreningsaktivist som ledde Negerbyrån i Hamburg, och George Padmore, en kommunist från Trinidad som övertagit Fords position som ordförande för Profinterns Negerkommitté Moskva. Ford anklagade Walter för att denne inte var intresserad av att engagera sig i det koloniala arbetet, d.v.s. i att utsträcka Agitprop-verksamheten till de afrikanska sjömännen. Walter å sin sida var rädd för att Interklubben skulle utsättas för ökade polisraider ifall det visade sig att klubben blivit en samlingslokal för svarta och andra koloniala sjömän. Ford anklagade även Walter och de andra inom ISH för att vara rädda för att möta konkurrens i arbetet bland de svarta sjö-

⁶⁰ Valtin, *Out of the Night*, s. 306-307.

⁶¹ ISH hade sektioner i de tre skandinaviska länderna. Den norska sektionen var betydelsefull p.g.a. att den norska handelsflottan var en av de största i världen, den danska för att den hörde till ISH:s största och bäst organiserade. Den svenska sektionen stod i betydelse och omfång långt bakom de två andra skandinaviska sektionerna.

⁶² Valtin, *Out of the Night*, s. 307; Waldenfels, *Der Spion*, s. 119. ISH:s byrå för verksamheten i Stilla havet, det Panpacificiska sekretariatet, placerades dock i Vladivostock. Se vidare Josephine Fowler, *Japanese and Chinese Immigrant Activists: Organizing in American International Communist Movements, 1919-1933* (Piscataway, NJ 2007), s. 116. Om ITUCNW, se Holger Weiss, *The Road to Hamburg and Beyond: The Rise and Fall of the International Trade Union Committee of Negro Workers. Part One/Two/Three, CoWoPa — Comintern Working Papers* 16-18/2009, http://www.abo.fiffak/hf/hist/komintern_workingpapers/komintern.pdf.

⁶³ Resolution on the work of the Hamburg Committee, maskinskrivet utkast, daterat 18.10.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 44. Resolutionen författades i Moskva, troligtvis av George Padmore som vid denna tidpunkt var ordförande för Profinterns Negerkommitté.

männen.⁶⁴ Å andra sidan kunde han rapportera att de afrikanska sjömännen var mycket mottagliga för hans budskap — tvärt emot vad Walter och de andra i Hamburg - ansåg: ”this is absolutely wrong because they come here now without any hesitancy and without any subjective fear of it as a 'Communist' organization”.⁶⁵ Padmore, å andra sidan, försökte medla i konflikten mellan Ford och Walter och upplyste dem bägge om att Negerbyrån förväntades få så mycket stöd från ISH som möjligt och att båda enheterna i sig var underställda både Profintern i Moskva och WEB i Berlin.⁶⁶

Hamburg-metoden övertogs även av Negerbyrån i dess försök att värva afrikanska sjömän för kommunisternas sak. Trots att Hamburg inte var den mest idealiska orten för denna verksamhet — Ford konstaterade att de afrikanska sjömännen endast stannade några dagar i hamnen till skillnad från i London eller Rotterdam, där de brukade mönstra på eller av fartygen — så anlöttes hamnen i medeltal varje vecka av fyra till sex fartyg med afrikanska besättningsmedlemmar. De flesta av dessa fartyg var destinerade till och från olika platser i Afrika och var därför perfekta som förbindelselänkar till kolonierna där. Då ett fartyg anlände till hamnen, förklarade Ford, brukade han, en kinesisk och en tysk kamrat smyga sig ombord och ta kontakt med besättningen. Möten arrangerades under middagspausen och om möjligt blev besättningen inbjuden till Sjömansklubben där mera förtroliga samtal kunde föras. I Hamburgs Interklubb inrättade Ford en särskild ”Colonial Corner” för de afrikanska sjömännen. Resultatet av Fords ansträngningar var att han redan under sitt år i Hamburg (år 1931) hade lyckats etablera afrikanska celler ombord på 13 engelska, holländska och tyska fartyg.⁶⁷

Altonakongressen 1932 och evakueringsplanen

Albert Walters farhågor om att verksamheten i Hamburg snart skulle bli en nagel i ögat för de tyska myndigheterna visade sig vara befogade. Föga förvånande väckte ISH:s agerande bland sjöfolket och i hamnarna uppseende inte bara i Tyskland utan även i Storbritannien och Frankrike. Visserligen kunde man inte förbjuda fackföreningsverksamheten, men däremot upptrappades ansträngningarna att bemöta den kommunistiska subversiva verksamheten.

I klartext innebar detta att de olika hamnbyråerna utsattes för myndigheternas kontroll, om möjligt genom infiltrering i organisationen. Mer påtaglig var den öppna konfrontationen med ISH i form av ett flertal genomsökningar som den tyska polisen genomförde i Rothesoodstrasse. De resulterade i att verksamheten tidvis gick under jorden.

En av raiderna var speciellt minnesvärd. I samband med oroligheter bland hamnarbetare i Kapstaden och i Durban i Sydafrika hade polisen beslagtagit en försändelse av ITUCNW:s förbjudna tidning *The Negro Worker*, som hade smugglats in i landet. Den brittiska under rättelsetjänsten spårade snabbt tidningen till Hamburg vilket resulterade i att Colonial Office (CO), det brittiska kolonialministeriet, sände en officiell protest till de tyska myndigheterna för att understöda antikolonial verksamhet. Protesten ledde till en polisaktion mot Interklubben i Hamburg i oktober 1931. Ford, som befarade att han skulle arresteras, hoppade ut genom fönstret och tog till flykt på en cykel. Fords möjlighet att agera i Hamburg var därmed tillintetgjord, och han kom därefter att avlösas av George Padmore.⁶⁸

I takt med det allt kärvare politiska klimatet i Tyskland blev polisaktionerna mot Rothesoodstrasse mer frekventa. Under år 1932 var det uppenbart att den politiska och ekono-

⁶⁴ Brev från Ford till Padmore, daterat 30.4.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 72.

⁶⁵ Brev från Ford till Padmore, daterat 20.4.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 65-67, citatet från fol. 67.

⁶⁶ Brev från Padmore till Walter, daterat 21.7.1931, RGASPI 534/3/668, fol. 96.

⁶⁷ Report on Work of International Trade Union Committee of Negro Workers (Hamburg), covering the period from December 1930 to September 15, 1931, RGASPI 534/3/669.

⁶⁸ Valtin, *Out of the Night*, 309. Krebs uppgifter om händelserna i Sydafrika är oklara. Någon strejk bland hamnarbetarna i Sydafrika inträffade inte år 1931 (eller, för den delen, år 1930), däremot nog svåra oroligheter, bl.a. protester mot passlagarna, år 1930 som hade initierats av Sydafrikas kommunistiska parti.

miska krisen i landet kunde få drastiska konsekvenser och ytterhögerens maktövertagande var ett skräckscenario som kommunisterna både i Berlin och i Moskva måste ta i beaktande. Att ett sådant maktövertagande skulle innebära slutet för Kominterns internationella verksamhet i Tyskland var ett hot som ledningen måste ta i beaktande vid sidan om att dra upp planer för den sedvanliga konfrontationen med ”socialfascisterna” (d.v.s. socialdemokraterna), kapitalisterna och imperialisterna. För ISH:s del var denna fråga av central betydelse. När organisationen samlades till sin första världskongress i Altona i slutet av maj 1932 arrangerades ett hemligt möte för en invigd krets där frågan om en krisplan dryftades. Bland deltagarna vid detta möte fanns förutom ISH:s inre krets även Padmore och den danske fackförbundsledaren Richard Jensen (1894-1974).⁶⁹

Jensen fick en central roll vid överläggningarna i Altona. Han hörde till ledningen för det danska fartygseldarfacket (Søfyrbødernes Forbund).⁷⁰ Dessutom var han kommunist och sedan 1922 medlem av det danska kommunistpartiets (DKP) partiledning, enligt sin egen utsaga med direkt mandat från Kominternledningen från Moskva. Under 1920-talet blev han en av Kominterns centrala förbindelseledningar mellan Moskva, Skandinavien och Tyskland; han hade första gången besökt Moskva år 1925 och från och med år 1927 färdades han årligen fyra till fem gånger till och från Sovjetryssland. Han var ISH:s man i Danmark och ledde verksamheten i Köpenhamns Sømændsklub, först vid Havnegade, senare vid Toldbodgade och Gothersgade 15.⁷¹

Kontentan av Altonamötet var att Kominernapparatusens centrala enheter i Hamburg och Berlin vid en krissituation skulle packas ned och överflyttas till Köpenhamn. Att även Kominterns verksamhet i Berlin diskuterades vid Altonamötet framgår av den lyckade aktionen tio månader senare då WEB:s hela arkiv inklusive dess passförfalskningsenhet forslades ut ur Tyskland mitt framför näsan på nazisterna. Bakom dessa aktioner stod Wollweber, Knüffken, Krebs och Richard Jensen.⁷²

En ny början i Köpenhamn

Orosmolnen i Tyskland förbyttes i politisk storm i januari 1933. De tyska kommunisterna likväl som Kominternledningen i Moskva tolkade dock den eskalerande situationen genom sina ”socialfascistiska” glasögon: proletariats huvudsakliga fiende var fortsättningsvis socialdemokraterna och dess ledare. Förvisso skulle nazisterna bekämpas, men någon samling av vänsterrörelsen mot Hitler och hans regim avböjdes av taktiska skäl. Strategin slog fel. I takt med att det politiska klimatet i Tyskland skärptes kom kommunisternas handlingsutrymme allt mer att kringkärvas, och i februari stod det klart att Kominterns legala internationella verksamhet inte kunde fortsätta under NS-regimen.

De första varningstecknen kom redan i början av februari 1933 då Padmore fängslades av den tyska polisen och Negerbyråns utrymmen stängdes. Efter omkring två veckor i fängelse utvisades Padmore till England — som innehavare av ett brittiskt pass (i sitt egentliga namn Malcolm Ivan Nurse) kunde han inte dömas i Tyskland. De brittiska myndigheterna

⁶⁹ Krebs/Valtin nämner visserligen att kommunisterna samlades till hemliga överläggningar och möten under Altonakonferensen, men nämmer inget om något krismöte eller någon krisplan. Upphovsmannen till denna information tycks ha varit Jensen som intervjuades av Erik Nørgaard. Se vidare Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 95. Enligt Erik Nørgaard finns det nästan inget material kvar av Jensen från tiden före andra världskriget (personligt meddelande till undertecknad, hösten 2008), vilket min genomgång av Jensens privata handlingar vid Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA) i Köpenhamn hösten 2008 har kunnat bekräfta.

⁷⁰ Jensen var första gången i förbundets ledning år 1920, därefter igen år 1940 och åren 1950-1956.

⁷¹ Richard Jensen, *En omtumlet Tilværelse* (København 1957), s. 75, 164; Erik Nørgaard, *Richard Jensen — historien om en mand* (Köpenhamn 2007). Sjomændsklubben i Köpenhamn gav ut tidningen *Laternen: Organ for Sømændenes R.F.O* (1926-1934), medan den danska ISH-sektionen gav ut *Rød Kurs: Organ for Søfolkene og Havnearbejdernes revolutionære Fagopposition i Danmark (R.F.O.) Sektion af I.S.H.* (1931-1935).

⁷² Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 94-95.

varskoddes visserligen om att en suspekt person vid namn Nurse hade utvisats och var på väg till London, men man kopplade inte ihop honom med revolutionären Padmore. Trots att Nurse/Padmore sågs som *persona non grata* i England, kunde han obehindrat fortsätta sin verksamhet, som han dock förlade till Paris i mars.⁷³

I Berlin och Hamburg fortsatte polisaktionerna mot de kommunistiska partienheterna. I mitten av februari bedömdes läget vara så katastrofalt i huvudstaden att Wollweber inledde en hemlig aktion för att överföra WEB:s verksamhet utanför landets gränser. Frågan var bara: vart? Möjliga destinationer var Prag och Paris, men båda orterna var ofördelaktiga ur Kominterns synvinkel, och det var svårt att upprätthålla en funktionerande kurirverksamhet mellan Moskva och Paris eller Prag. I stället framstod Köpenhamn som det bästa alternativet. Kommunisterna kunde verka relativt fritt i landet och, sist men inte minst, genom Richard Jensens nätverk hoppades man att relativt snabbt kunna etablera verksamhet i den danska huvudstaden. Dessutom fanns det redan ett välfungerande kommunikationsnätverk mellan Köpenhamn och Moskva.

Allting tyder på att evakueringsplanerna för WEB och även ISH hade dragits upp under något av de hemliga mötena i samband med Altonakongressen 1932. WEB:s arkiv hade i god tid packats ned i ett tjugotal koffertar som placerats på hemliga adresser runt om i Berlin. Den logistiska utmaningen var att forsla ut dem ur Tyskland. Ett tiotal utvalda kurirer tog två kappsäckar var, löste biljetter till Flensburg och satte sig på tåget mot den danska gränsen. I Flensburg samlades man på Internationella sjömansklubben, varifrån man i skydd av mörkret satte kurs med roddbåt mot Danmark. Efter ett par timmar på sjön nådde man stranden i närheten av Sønderborg, där Jensens kontaktperson tog emot försändelsen och arrangerade dess vidaretransport till Köpenhamn. Aktionen lyckades — när den tyska polisen stormade Karl Liebknecht-Haus, KPD:s högborg i Berlin, och WEB:s lokaliteter i början av mars fanns intet av värde längre kvar. WEB, däremot, inkvarterades av Jensen i ett kontorslokal på adressen Vimmelskaftet 42, kamouflerad som en advokatbyrå.⁷⁴

Hamnområdet i Hamburg var visserligen ett av kommunisternas starkaste fästen, men även där blev situationen ohållbar när den tyska polisen, förstärkt med nazisternas stormtrupper, drog åt snaran för kommunisternas verksamhet. Natten till den 5 mars stormades utrymmena vid Rothesoodstrasse varefter ISH:s verksamhet gick under jorden. I slutet av mars fick Krebs i uppdrag, troligtvis genom Wollweber, att organisera utförseln av ISH:s kartotek och arkiv. Dessa, liksom även Negerbyråns papper, hade i god tid packats ned och gömts undan i Hamburg på säkra adresser. Även denna aktion blev en framgång. Ett danskt fartyg anlöpte Hamburg i början av april. Vid denna tidpunkt hade Jensen lyckats etablera kommunistiska celler ombord på varje danskt fartyg, och besättningen på framför allt de fartyg som gick på tyska hamnar var absolut lojal till det revolutionära uppdraget. I nattens mörker forslades ISH:s papper ombord på det danska skeppet, som morgonen därpå ångade iväg mot Köpenhamn. Även ISH:s verksamhet inrättades därefter i den danska huvudstaden under täckmantel av den fingerade ingenjörsfirman A. Selvo & Co. i kontorshuset Vesterport vid Vesterbrogade.⁷⁵ I samma utrymme kom även Negerbyrån att ha sin adress trots att verksamheten leddes från Moskva.

Förutom Richard Krebs innehade även Hermann Knüfken en central roll i överförandet av ISH:s material till Köpenhamn. Knüfken gav i ett brev till Edo Fimmen år 1936 en utförlig

⁷³ Padmores agerande vid denna tidpunkt har länge varit oklar och gett upphov till spekulationer. Att han utvisades till England den 23 februari 1933 är dock ett faktum — de brittiska myndigheterna informerades om utvisningen av Malcolm Nurse (*Dispatches* No.21, February 21, 1933 and No.22, February 22, 1933 (208/33), The National Archives, Kew, FO 372/2910).

⁷⁴ Valtin, *Out of the Night*, s. 321-322, 395-397; Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 107-108. Krebs ledde evakueringen av den tredje försändelsen från Berlin till Danmark.

⁷⁵ Krebs, *Out of the Night*, s. 434-435; Nørgaard, *Revolutionen der udeblev*, s. 120, 131.

redogörelse för sina aktioner i april 1933. Av brevet framgår att aktionerna hade organiserats av Knüfken tillsammans med Wollweber, Schelley och en viss Max Barek.⁷⁶ Det är oklart huruvida det är fråga om samma aktioner som de som Krebs organiserade. Enligt Knüfken skeppades det återstående materialet, som befann sig i ISH:s illegala underjordiska kontor i Hamburg, med danska och svenska fartyg till Köpenhamn, i ett av fallen via en svensk mellanstation. Max Barek lyckades t.o.m. rädda en ansevärd summa pengar från Berlin: det handlade om 10 000 mark som utbetalats till ISH av den sovjetiska sjömansunionen, en summa som denna organisation månatligen överförde för att bekosta ISH:s verksamhet. Genom Knüfkens svenska (okända) förtroendemän kunde summan hämtas till Köpenhamn.⁷⁷

Efterskrift

Nazisternas maktövertagande satte punkt för Kominterns globala verksamhet utgående från Berlin och Hamburg. Nätverket kollapsade dock inte utan hittade en ny nod i Köpenhamn som under mitten av 1930-talet framstod som fixpunkten i Kominterns kommunikationsnätverk. Förhållandena i staden var dock inte idealiska. Den danska polisen var medveten om att den danska ISH-sektionen styrdes av kommunisterna och att Sjömansklubben i Köpenhamn var ett kommunistiskt agitations- och propagandacentrum. Man misstänkte även att ISH:s internationella sekretariat skulle ha flyttat sin verksamhet till staden, men man saknade klara bevis.⁷⁸ De danska myndigheterna var dock ytterst skeptiska mot olika ljusskygga personer och immigranternas ageranden varför WEB:s liksom ISH:s kontor snart flyttades till Paris, det förra redan 1934, det senare 1937. Även Kominterns officiella politik gentemot nazisterna och ”socialfascisterna” kom att genomgå en kursändring under mitten av 1930-talet. Nu skulle kampen helt och hållet riktas mot ytterhögern, och ett samarbete med resten av vänsterrörelsen stod på agendan. Officiellt sanktionerades kursändringen vid Kominterns Sjunde Världskongress år 1935. Avsikten med denna kursändring var att kommunister och socialdemokrater tillsammans skulle bygga upp folkfrontsregeringar. Att även denna politik diskrediterades berodde främst på Sovjetunionens agerande: Molotov-Ribbentroppakten drog undan mattan för kommunisternas trovärdighet i Västeuropa och överlag över hela världen. Därefter framstod Komintern som paralyserat och avpollterades av Stalin i all tydhet år 1943.

Kominterns hemliga kommunikationsnätverk omfattade hela världen. När det var som effektivast — kanske under andra hälften av 1920-talet, eventuellt ända fram till år 1933 — fungerade det som ett effektivt medium för (nästan) obehindrad kontakt mellan Moskva och resten av världen. Spindeln i nätet var OMS, men en av dess viktigaste byggstenar var de celler och verksamhetsformer som IPK Transport, de internationella hamnbyråerna och ISH skapade och upprätthöll. Med rätta framhåller Herman Knüfken: ”Ich will nicht behaupten, dass die Seeleute die Hauptrolle in der Aufrechterhaltung der Verbindungslinien spielten, aber sie spielten eine Rolle.”⁷⁹ De strategiska och taktiska besluten fattades i Moskva, men planeringen, upplägget och verkställandet av dessa gjordes dels i sekretariatet i Hamburg, dels i de olika verksamhetspunkterna runt om i världen. De egentliga kuggarna i detta nätverk var de enskilda förtroendemännen och cellerna ombord som bildade ett osynligt och okänt men likaledes exklusivt hemligt brödraskap. Besvikelsen över de kursändringar som kännetecknade Sovjetunionens utrikespolitik och Komintern-apparatens allt större tröghet och instängdhet efter 1933 paralyserade även ISH-grupperna, framför allt de exiltyska. Sovjetunionens och Kominterns antinazistiska framtoning uppfattades inte som trovärdig och framför allt inte som effektiv. I stället genomsyrades den internationella kommunistiska verksamheten efter 1933 av en tilltagande inbördes misstänksamhet och intern diskreditering

⁷⁶ Barek verkade som ISH:s sekreterare i Hamburg.

⁷⁷ Brev av Herman Knüfken och Kurt Lehmann till Edo Fimmen, daterat Antwerpen 24.4.1936, i Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 329-330.

⁷⁸ Kopia från en dansk säkerhetsrapport, ca 1933, i Nørgaard, *Richard Jensen*, s. 19.

⁷⁹ Knüfken, *Von Kiel bis Leningrad*, s. 212.

vilket i slutändan resulterade i utrensningar och lamslagning. År 1936 fattade Knüfken och hans ISH-grupp i Antwerpen beslutet att hoppa av Komintern och i stället liera sig med ITF och Edo Fimmen.⁸⁰ Wollweber, å andra sidan, hade vid denna tidpunkt börjat bygga upp en sabotageorganisation som skulle slå till mot tyska handelsfartyg.

Den negativa bilden av IPK Transport, ISH och deras internationella kommunikationsnätverk bygger på en bakåtläsning av historien. Det finns däremot även ett annat perspektiv. Fram till år 1933 framstod nätverket ingalunda som ineffektivt eller som ett misslyckande. Tvärtom: med hjälp av detta nätverk lyckades kommunisterna sprida sitt agitations- och propagandamaterial till de för- och undertryckta i kolonierna och i västvärlden. Ur ett postkolonialt perspektiv möjliggjorde detta nätverk uppkomsten av en antikolonial motrörelse. Det är ekon av denna berättelse som återfinns i filmen *Hölle Hamburg* (Tyskland 2007) som handlar om ett *abandoned ship*, ett av sina ägare övergivet fartyg någonstans i Hamburgs hamn. Förhållandena ombord är nästintill omänskliga, det multinationella manskapet är missnöjt med sin ytterst prekära situation. Någonstans nere i maskinrummet finns dock en hemlig cell — en grupp som säger sig tillhöra ISH...⁸¹

Lästips: Om Internationella Arbetarhjälpen m m

Kasper Braskén, [Mot hunger, krig och fascism!](#)

Fredrik Petersson, [”Proletariatets proviantkolonn”: Internationella arbetarhjälpen i Sverige](#)

---

⁸⁰ ISH:s och Kominterns agerande mot Nazityskland måste huvudsakligen ses som ett misslyckande. Knüfkens och Antwerpen-gruppens kritik mot ISH och Komintern riktade sig huvudsakligen mot den stagnation, formalism och dogmatism som genomsyrade verksamheten bland sjömännen efter 1933. I stället blev det ITF som skulle utgöra stommen i det antinazistiska nätverket. Se vidare Dieter Nelles, *Widerstand und Internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Essen 2001), s. 153-185.

⁸¹ Om filmen och dess koppling till ISH, se <http://www.hoellehamburg.org/>.